

Materialitats de la dominació: paisatges, espais i arquitectures del poder industrial a la conca minera berguedana (xix-xx)*

Laia Gallego-Vila¹



© de la autora

Rebut: 24/8/2024
Acceptat: 11/9/2024
Publicat: 2/5/2025

Resum

L'àrea prepirinenca de l'Alt Berguedà (Barcelona) visqué, a partir de finals del segle XIX, un procés d'industrialització progressiva al voltant de l'extracció de carbó. Amb aquest procés, el territori es convertí en part de la perifèria energètica i productiva de l'entorn industrial de Barcelona, la qual cosa hi provocà ràpides i profundes transformacions socials, culturals i econòmiques. Les fonts orals, la documentació històrica i la pròpia materialitat del paisatge i de les estructures ens acompanyen aquí per abordar i caracteritzar les formes de vida del poder industrial a través de la seva anàlisi formal. L'establiment del domini industrial no fou només un procés productiu o econòmic, sinó que també implantà unes noves relacions de poder codificades en la ideologia i la mentalitat moderna subjacents a la nova configuració de l'espai. Per aquest motiu, al present article s'hi analitzarà el context de ràpida integració d'aquesta zona rural al capitalisme amb el creixement d'una classe burgesa industrial, emparada per cossos públics armats i una classe d'enginyers, tècnics i empleats superiors des de les seves plasmacions materials. Amb aquestes informacions es pretén copsar la condensació de mentalitats, ideologies i identitats a través de la lectura del territori i de les pròpies llars, entenent que constitueixen el desplegament material de la seva articulació social, cultural, simbòlica i funcional.

Paraules clau: industrialització; poder; burgesia; cossos armats; Guàrdia Civil; paisatge; arquitectura; torre; caserna; xalet

* Aquest article deriva de la tesi doctoral de l'autora, dirigida per la Dra. Queralt Solé (Gallego-Vila, 2023), amb el finançament de l'AGAUR a través del contracte predoctoral FI-DGR (UB). És el resultat de la participació de l'autora en el Grup de Recerca Dictadures i Democràcies (GReDD UAB 2021 SGR 00123), el Grup de Recerca Consolidat Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI UB 2021 SGR 01079), NECROPOL: Más allá del subterráneo: Del giro forense a la necropolítica en las exhumaciones de fosas comunes de la Guerra Civil (I+D+i PID2019-104418RB-I00), i VOICES Network (RED2022-134719-T) Violencia, Identidad y Conflicto en la España del siglo XX.

1. Investigadora postdoctoral INVESTIGO. Universitat Autònoma de Barcelona, Departament d'Història Moderna i Contemporània. Grup de Recerca sobre Dictadures i Democràcies (GReDD-UAB) i Centre d'estudis Històrics Internacionals (CEHI-UB). laia.gallego@uab.cat; <https://orcid.org/0000-0003-1247-5567>.

Abstract. *Materialities of domination: Landscapes, spaces and architectures of industrial power in the mining area of Berguedà (19th-20th Century)*

From the end of the 19th century onwards, the pre-Pyrenean region of Alt Berguedà (Barcelona) underwent a process of progressive industrialization based around coal mining. As a result, the region became part of Barcelona's industrial energy and production nucleus, which caused rapid and profound social, cultural and economic transformations. This study draws on oral sources, historical archives and the physical landscape and its surviving structures to define and analyse ways of life in the shadow of industrial activity. Establishing industrial dominance was not only a productive or economic process but also introduced new power relations, codified in the ideology and modern mindset underlying the new configuration of space. Thus, this paper will use material evidence to analyse the context around the rapid integration of capitalism in this rural region and the growth of a proprietary industrial bourgeois class supported by armed public bodies and a class of engineers, technicians and senior employees. This research aims to demonstrate the crystallisation of beliefs, ideologies and identities through an analysis of the region and of people's homes, given that these represent the material manifestation of their social, cultural, symbolic and functional expression.

Keywords: industrialisation; power; bourgeoisie; armed corps; Guardia Civil; landscape; architecture; mansion; barracks; chalet

GALLEGO-VILA, Laia (2024). «Materialitats de la dominació: paisatges, espais i arquitectures del poder industrial a la conca minera berguedana (xix-xx)». *Treballs d'Arqueologia*, 27, 163-191. DOI: 10.5565/rev/tda.158

1. Introducció

El present article pretén exposar, analitzar i interpretar el desplegament del poder de la industrialització minera al Berguedà a partir de la seva història i la seva materialitat. El treball s'engloba en una recerca més àmplia sobre la integració d'aquesta zona al capitalisme industrial i sobre la comprensió social i cultural d'aquest procés històric, que ens permet establir la interacció entre la història i l'arqueologia (fonts documentals, orals i materials) (Gallego-Vila, 2023). L'enfocament interpretatiu en què s'insereix aquesta recerca prioritza l'anàlisi de la vida quotidiana i les articulacions de classe, gènere i migració basades en el paisatge i l'habitat-

ge des de l'inici de l'explotació a finals del segle XIX i fins que va ser abandonada a l'últim terç del segle XX, en un moment de profundes transformacions en les formes de vida, el desmembrament de la societat rural tradicional i la reestructuració de l'ordre de gènere (Gallego-Vila, en premsa). En aquest article s'hi exposa concretament el desplegament ideològic del procés històric centrant-se en l'arquitectura, l'urbanisme i el paisatge del poder: la burgesia, la comunitat d'enginyers i empleats superiors i els cossos armats.

El present estudi s'emmarca alhora en el context historiogràfic de l'arqueologia contemporània i, en concret, ho fa des de la proposta d'una arqueologia de la industrialització com a enfocament que pri-

vilegia el procés i el context social, econòmic i cultural davant de la transformació tecnològica o industrial. Resulta interessant per a aquesta recerca remarcar la transformació de les vides en el procés en el qual l'entorn, la cultura, la vida quotidiana, els poders, les racionalitats i el medi construït van canviar dràsticament en una ràpida transformació sistèmica. La industrialització és un procés de gran complexitat que constitueix, de fet, el centre d'una sèrie de transformacions estructurals que han conformat la història contemporània, atès que configura l'element indispensable per facilitar l'arrelament del món modern en la vida quotidiana de les comunitats. En l'àmbit teòric, són diversos els autors i les autores que han apuntat crítiques rellevants per comprendre més àmpliament aquest procés, sovint limitat a l'explicació del desenvolupament tecnològic i/o econòmic. Immanuel Wallerstein (2003) remarcà la importància de llegir el capitalisme com un procés històric que produí un determinat ordenament territorial fonamentat en centres i perifèries, en base al qual uns altres autors han denominat «desenvolupament geogràfic desigual en el procés de circulació del capital» (Harvey, 2024). Construïnt sobre la tradició marxista, alguns autors han treballat en la interpreta-

ció sobre la incrustació de les relacions socials en l'economia (Polanyi, 2001), el naixement de noves categories socials (Thompson, 1968) i el debat sobre l'origen del capitalisme (Brenner, 1977; Wood, 2002). Maria Mies (1986) i Silvia Federici (2017) han apuntat elements clau en referència a la connexió entre el desenvolupament del capitalisme i l'ordenament de gènere, així com el rol de la reproducció de la vida, la comunitat i la natura. Alhora, des de la teoria descolonial, s'han enunciat els efectes de l'extractivisme capitalista i la territorialitat de l'alienació (Machado Araújo, 2015; Santos, 2008; Dussel, 2024), així com la relació entre les racionalitats modernes i els efectes que exerceix en la crisi climàtica (Grosfoguel, 2018; Moore, 2017).

Pel que fa a la metodologia, la recerca treballa de forma interrelacionada entre documents d'arxius nacionals, comarcals, locals i empresarials², fonts orals³ i l'anàlisi del paisatge i l'arquitectura. Aquest enfocament transdisciplinari té com a objectiu ampliar les perspectives d'estudi de la industrialització en aquest context, a més de tractar de superar algunes problemàtiques documentals, com ara la conservació fragmentària, l'exclusió sistemàtica i la invisibilització de determinats subjectes en aquest procés històric⁴, la

2. Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Arxiu de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC), Archivo Digital del Fondo Histórico de Endesa (ADFH), Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC), Arxiu Comarcal del Berguedà (ACBR), Arxiu del Museu de les Mines de Cercs (MMC), Arxiu Municipal de Barcelona, arxius municipals (Cercs, Fígols, Guardiola de Berguedà, la Nou de Berguedà, Vallcebre), Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (ARCA), Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya (BOGC), Boletín de Reformas Sociales (Biblioteca Nacional de España – BNE), Biblioteca del Instituto Geológico Minero Español (IGME), Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat), Hemeroteca de La Vanguardia.

3. A través de 17 entrevistes obertes i semiestructurades, centrades principalment en les formes de vida obrera.

4. Per una banda, la pròpia producció de les fonts, o *fact creation* (Trouillot, 1995), que ens parlen d'aquest context històric no inclogueren tots els subjectes. Per altra banda, la producció dels arxius, o *fact assembly* (Trouillot, 1995), ha contribuït a l'esborrament de l'experiència obrera i de les classes populars, i específicament de la seva vida quotidiana.

conservació parcial i escassa dels textos relacionats a les empreses mineres —i especialment d'aquells relacionats amb els aspectes socials— i la destrucció de documents als arxius municipals. Pel que fa a l'anàlisi material, l'estudi interrelaciona l'arqueologia contemporània (Buchli i Lucas, 2001; González-Ruibal, 2019), l'arqueologia del paisatge (Criado Boado, 1999) i l'arqueologia de l'arquitectura i domèstica (Ayán Vila et al., 2003; Hillier i Hanson, 1984; Parker Pearson i Richards, 1994). La metodologia s'ha basat en la teledetecció i el treball amb sistemes d'informació geogràfica (SIG), la prospecció extensiva per identificar elements i estructures i l'anàlisi del paisatge, i la documentació i l'anàlisi d'estructures i elements arquitectònics vinculats a l'habitatge.

2. Els empresaris del carbó i el rol del capital econòmic i l'estat liberal

La industrialització del carbó al Berguedà, iniciada a partir del segon terç del segle XIX, fou precedida per la industrialització tèxtil del Baix Berguedà de mitjan segle (Busquets i Serra, 2001; Miralles-Guasch, 1990). La industrialització energètica s'inicià tot seguit de la mà del carbó, per tal d'abastir les indústries properes i de la ciutat i l'entorn de Barcelona. Aquest procés començà per part de famílies adinerades de la regió que van acumular propietats mineres durant dècades. Aquestes, ja prèviament propietàries agrícoles o industrials, van desenvolupar l'explotació de la mineria i la construcció d'habitatges durant alguns anys, però el domini corporatiu de José Enrique de Olano y Lozaga va controlar ràpidament tota la regió.

La implantació del sistema capitalista a través de la industrialització i la produc-

ció d'energia reordenà, aprofundí i consolidà les diferències socials a partir del desenvolupament de la burgesia —amb capital d'inversió i control econòmic—, el proletariat —que, davant la manca de drets laborals i de condicions segures i dignes i el desemparament davant els empresaris protagonitzà revoltes enfront dels interessos de la burgesia— i un seguit de subjectes diversos en transició (pagesia, miners camperols, miners no proletaritzats, dones obreres, etc.) (Gallego-Vila, 2023; Gallego-Vila et al., en premsa).

Entre mitjan segle XIX i la dècada de 1920, la modernitat industrial capitalista s'estén pel Berguedà de formes i en moments diversos per cada localitat, situant de manera complexa un procés global en la realitat local. Així, s'hi observa un desenvolupament a ritmes diferents segons l'època: un creixement progressiu del carbó des de la dècada de 1860, una gran acceleració entre 1900 i 1920, un estancament relatiu als anys 30 i una nova acceleració entre els anys 40 i 50. En aquest període, s'acompassen les indústries energètiques catalanes (Ferrer i Alòs, 2011) i se solapen també a l'Alt Berguedà: la mineria, la producció elèctrica del «gas pobre» i la Central Hidroelèctrica del Collet, les dues centrals tèrmiques successives i la hidroelèctrica de la Baells. Més enllà de la idea de *revolució tecnològica*, resulta interessant destacar el caràcter revolucionari (*sensu* Spriggs, 1984) de la transformació de les vides que suposà per a la població a la regió. L'entorn, la vida quotidiana, els poders, les mentalitats, la cultura i la materialitat de l'Alt Berguedà canviaren de forma molt ràpida, atès que es van integrar en un canvi sistèmic, del qual veiem en aquest article la construcció del poder o l'autoritat industrial.

Si bé el desenvolupament fabril havia comportat a Catalunya una relativament reduïda inversió fins a la dècada de 1840, la indústria extractiva —lligada al desplegament del ferrocarril— es caracteritzà per una forta aportació de capitals a l'últim terç del segle XIX (Sudrià i Triay, 1994). El desenvolupament de la industrialització, que semblaria conformar-se per l'element intensiu en el treball (*labour intensive*) per al desenvolupament inicial de les manufactures (Ferrer i Alòs, 2011; Marfany, 2012), és basat en l'element intensiu en capital (*capital intensive*) per a la indústria energètica. S'observen doncs per a la mineria grans concentracions de capital i iniciatives més enllà de la local: provinents dels centres urbans, d'altres regions de l'Estat o bé internacionals, com també destaca Aron Cohen Amselem (1987). Més enllà de l'element econòmic, en aquest context es dibuixarà la generació de nous lligams socials de classe, com també d'unes jerarquies més grans i més distants que consolidaran unes elevades diferències socials que s'incrementaran al llarg del desenvolupament capitalista (Piketty, 2014; Rehbein, 2020). Aquesta classe burgesa present al Berguedà posseïa vinculacions polítiques i institucionals i es dotà amb eines de poder social, ideològic i simbòlic que li permeteren utilitzar l'aparell institucional en benefici propi.

Al Berguedà, a partir de 1860, les diverses societats que s'hi constituïren comptaven amb un capital inicial impor-

tant, que anà augmentant conforme s'erigien noves societats i es disputaven l'hegemonia de la conca lignítifera. Són destacables en aquest sentit Ferrocarril y Minas de Berga, SA, que acumulà una inversió en capital net de 25.000.000 de pessetes⁵, i Carbones de Berga, SA, que consolidà les ingents inversions per part de José Enrique de Olano y Loyzaga i els seus socis⁶. Amb tot, les primeres explotacions pròpiament industrials foren realitzades per persones de regions properes però progressivament més distants, habitants de nuclis urbans i que tenien relacions prèvies amb la indústria i amb un accionariat que presentava unes connexions equivalents: Josep Solanell de Foix i Josep Farguella i Canadell, relacionats amb les fargues i el mercat al segle XVIII i situats a Ripoll i Berga (Noguera, 1997); Joaquim Farguella i Caum i el seu fill Manuel Farguella i de Magarola, fundador i president respectivament de La Perla Berguedana (1863), establerts a Barcelona i Berga, comptaven amb diverses fargues en actiu i estaven relacionats també amb la indústria tèxtil (Comas Angelet i Sánchez Vicents, 2018), alhora que eren membres actius de la Diputació de Barcelona pel Partit Conservador i de la Lliga Regionalista per al senat de Girona i la Diputació de Barcelona per Berga; Manuel Girona i Ramon Salvadó Serra, accionistes de La Carbonera Española (1863), banquer i fundador de La Propagadora de Gas (Barcelona 1852) respectivament; Vilaldach y Compañía, una socie-

5. «Balance de la Compañía Ferrocarril y Minas de Berga en 31 de Diciembre de 1886, aprobado por la Junta general ordinaria de señores accionistas celebrada en 31 de Marzo de 1887», *Revista Minera*, 38, 1887, Instituto Geológico Minero Español (IGME), p. 182.

6. 9.000.000 de pessetes en capital i accions, propietats, més de 50 mines, terrenys, etc. «Constitució de la Societat Anònima de Carbones de Berga. 17 febrer 1911», armari 1 (dreta): 1, Arxiu del Museu de les Mines de Cercs; «Carbones de Berga», *Revista Minera*, 62, 1911, Instituto Geológico Minero Español (IGME), p. 308.

tat mercantil que produïa també llibrets de paper de fumar⁷, a més d'explotar carbó a Peguera de la mà de Fortià Moreta i Raurell (Minas de Peguera, SA), relacionat ell mateix amb el tèxtil; la societat inversora Pedro Oromí y Compañía —documentat també com a Germans Arumí, SL—, una empresa d'origen mallorquí instal·lada a Barcelona, que es dedicava també a l'explotació de sal i fusta a Mallorca i a la construcció d'infraestructures a Peguera (Serra, 2021), i l'industrial maçó Pere Pujol i Thomas, propietari de la zona del Collet amb un projecte d'una fàbrica de filats i que desenvolupà una fàbrica de ciment i calç, estigué vinculat a la Diputació Provincial per Berga (1883-1884), fou membre de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, president de l'Associació General de Ramaders del Regne i accionista de diverses hidroelèctriques (Balcells i Serra, 2019), i va aportar des de les seves empreses una gran varietat d'eines necessàries per treballar en l'explotació minera. Per últim, Josep Mari, fundador de Carbones Mari, SA l'any 1936, fou un empresari ripollès que es dedicà a l'explotació de boscos i que s'associà amb Gaietà Puig, de Gironella, i Antoni Seix, de Barcelona.

La participació de la companyia italiana Gavaretti, Vallino, Bovio y Cia en la promoció del ferrocarril Manresa-Guardiola a finals del segle XIX, directament vinculat a l'extracció minera, suposà tam-

bé la interacció de la inversió i les societats internacionals, tal com fou habitual en l'extensió del ferrocarril arreu de l'Estat (Nadal, 1988).

Cal destacar especialment la figura de José Enrique de Olano y Loyzaga, qui hegemonitzà la indústria minera a la conca de Berga des de 1893 i resultà clau per comprendre el recorregut anterior de la inversió minera. La família Olano invertí en el desenvolupament de la indústria minera partint de la seva experiència en els negocis naviliers a escala internacional i actuant des de Liverpool, on fundaren l'empresa Larrinaga & Cía i amb intervenció en el comerç colonial a Cuba, Puerto Rico i Filipines, en el camp de la construcció a través de la Sociedad Anónima de Metalurgia y Construcción Vizcaya, i que fins i tot comptaven amb un grup financer propi (D. G. E. Olano) (Noguera, 2005; Serra, 2019). José Enrique de Olano es formà com a enginyer a la Universitat de Lovaina i s'establí a Barcelona, on ocupà el secretariat del Foment del Treball Nacional. L'any 1911, després d'uns quants anys de construir el que seria el seu imperi miner, constituí la societat Carbones de Berga, SA⁸. Des d'aquesta societat comprà, absorbí i feu negocis amb moltes d'altres, entre les quals destaca l'associació amb Energía Eléctrica de Cataluña, Compañía Barcelonesa de Electricidad i Riegos y Fuerza del Ebro, filial de Barcelona Traction (La

7. «Relación de las marcas de fábrica y de comercio concedidas durante el tercer trimestre del año actual de 1881 á fabricantes y comerciantes establecidos en los dominios españoles». *Gaceta de Madrid*, 332 (28 de novembre de 1881), p. 499.

8. Juntament amb «Don Ángel Dulce y Antón, marqués de Castellflorite, militar; el señor Don Eusebio Bertrand y Serra, Diputado a Cortes, fabricante; el excelentísimo señor Don Juan Narciso de Olano y Loyzaga, propietario, casados; Don Salvador Vidal y Lagarcha, propietario, soltero; Don Ramon Vila y Cortés, fabricante, soltero y el Ilustre señor José Enrique de Olano y Loyzaga, Conde de Figols, Ingeniero, Casado». «Constitució de la Societat Anònima de Carbones de Berga. 17 febrer 1911», armari 1 (dreta): 1, Arxiu del Museu de les Mines de Cercs.

Canadencia), per produir electricitat. Formà part també d'altres empreses, com ara Ferrocarriles de Berga i Navegación Libre Española⁹ o Sociedad Anónima Construcciones y Ferrocarriles (1919)¹⁰. A més, formà part del Consorcio Nacional Carbonero i fou accionista i membre del consell d'administració de la Colònia Sedó (Balcells i Serra, 2019: 233).

Els seus contactes i interessos es trobaven ben consolidats a la comarca i a Catalunya, com ara, per exemple, amb Lluís G. Pons Enrich, responsable de la colònia de Puig-Reig (Serra, 2018: 241), però també més enllà, com amb la Companyia Anònima Manresana d'Electricitat o la societat Catalana de Gas de Barcelona (Camprubí i Plans, 1997). Olano tingué també una cara social i de prestigi destacada, atès que arribà a fundar el Reial Club Nàutic de Barcelona (1909). A més de les relacions en l'àmbit civil, Olano establí unes estretes relacions amb l'Església, amb els diversos mossens de la zona i el bisbe de Solsona. Partidari del catolicisme social conservador, tractà de generar espai a les seves colònies per facilitar-hi la presència d'un capellà, ornaments religiosos i litúrgia i nous cultes, per tal de dotar les colònies de protecció i d'educar els obrers en els valors cristians.

La participació política fou un element molt destacat en la figura de l'empresari, i això permet comprendre els lligams entre les institucions de l'Estat i la iniciativa empresarial privada. D'orienta-

ció maurista, Olano exercí una influència destacada en els ajuntaments de la regió (Oliveras Samitier, 2022) i establí relacions polítiques a finals del segle XIX amb Lluís Pons Enrich i Ramon Pujol i Thomas, amb una marcada oposició al catalanisme i el socialisme¹¹, des de les quals defensaven qüestions relacionades amb el seu interès i en disputa amb la família Rosal, com fou el ferrocarril o les qüestions relacionades amb l'emmagatzematge i el transport del carbó (Noguera, 2013). Per l'amplitud dels seus contactes polítics oscil·là entre el regionalisme catòlic i el liberalisme conservador, però no fou fins l'any 1908 que intervindria personalment en les institucions polítiques. José Enrique de Olano ocupà les posicions de senador per Girona (1914 i 1917), diputat a Corts per Berga i Girona (1918-1923) i president de la Diputació de Barcelona (1924-1925), des d'on promocionava l'oligarquia berguedana al mateix temps que emprava la seva influència sobre la zona i els seus treballadors per obtenir-ne un rèdit polític a manera de cacic (Noguera, 2013). A més de la intervenció en política institucional de forma directa, els industrials berguedans marcaren la vida política de la comarca a través dels contactes i de les relacions de confiança amb figures amb poder de decisió governamental o bé a través d'incentius econòmics com ara subvencions, donatius o obres finançades total o parcialment des de l'empresa (Busquets i Serra, 2001: 19).

9. Alexandre LAVADO I CAMPÀS (2019), «Els fets de Fígols: La revolta anarcocomunista de l'Alt Llobregat», *directa.cat* (31 de gener).

10. *Boletín Oficial de Minas*, 1919.

11. La seva confrontació amb les posicions progressistes, catalanistes o socialistes es pot observar en discursos com ara el següent, pronunciat l'any 1927: «Jamás pensé actuar en la vida pública y por eso entré muy tarde en la política, pero entré en ella muy de lleno cuando me apercibí que la atmósfera venenosa del catalanismo, cauce del separatismo y el socialismo, cauce del comunismo, invadía Cataluña» (Noguera Canal, 2013).

Són destacables entre aquests contactes les cartes i els reconeixements, que suposen un termòmetre per a les relacions establertes en cada etapa. Dos exemples en poden ser les visites personals de candidats polítics com ara Joaquín Marín i Carbonell¹² o Joan Maluquer i Viladot¹³, o les felicitacions dels ajuntaments per nomenaments polítics¹⁴. El reconeixement a la figura de José Enrique de Olano per part de les institucions de la comarca fou molt destacada, atès que va rebre diversos homenatges i nomenaments com a fill predilecte¹⁵ i com a alcalde honorari¹⁶. De la mateixa manera, part de la premsa estatal li dedicà elogis com el següent: «Joven, activo, de carácter serio y emprendedor, al par que contribuye sobre bienes de fortuna, que son respetables, al desarrollo de las fuentes productivas del país interesando en distintas industrias, dedícase como noble afán al estudio de las cuestiones económicas y muéstrase celoso defensor de la causa proteccionista española»¹⁷. L'exaltació de la seva fortaleza econòmica, l'emprenedoria i la producció foren la norma en les mencions que s'hi referien. El poder i la posició d'aquest personatge fou especialment visible en el seu enterrament el dia 5 de desembre de 1934, cerimoniat amb una gran pompa fúnebre que acompanyava el carruatge funerari i amb la presència de personalitats rellevants del poder econòmic, de l'Estat, de l'Església i de les forces de seguretat (figura 1). Especialment des-

tacable fou la visita del rei Alfons XIII acompanyat del president del govern, Antonio Maura, i del governador civil, Ángel Ossorio y Gallardo, que van ser acollits per José Enrique de Olano a la seva torre l'any 1908, qui nomenarien comte de Fígols (Algué Sala, 2007).

La rellevància i el recorregut del capital en relació amb la industrialització minera del Berguedà ens parla del caràcter d'aquesta etapa i de la geografia del capitalisme. Si ens fixem ara exclusivament en aquest eix i en la seva plasmació econòmica, hi observem algunes dinàmiques d'interès. En primer lloc, que el capital invertit a la mineria derivà de l'acumulació prèvia per part dels capitalistes a través del mercat colonial i el desenvolupament industrial en altres àrees i/o en fases anteriors. En segon lloc, que tingué una dimensió i un abast geogràfic regional, estatal i internacional, i que aquest és principalment de caire urbà. En tercer lloc, que contribuí i s'aprofità dels processos liberalitzadors previs en relació amb la mercantilització de diverses esferes de la vida econòmica. I, per últim, que l'Estat hi cooperà i hi tractà de facilitar, a través del suport econòmic en alguns casos, l'ajut polític, la difusió ideològica i la coerció. Per al cas econòmic, veiem el Berguedà en la dinàmica global de contribució de l'Estat a la mineria, cosa que es pot observar en l'ordenació en funció de la legislació en pro de la liberalització minera a partir de 1868.

12. *La Vanguardia*, 1893.

13. *La Vanguardia*, 1889.

14. Actes del Ple (1918-1928), 1, 115, codi 101.01.03.00, sèrie 1032, Arxiu Municipal de Fígols.

15. 1927, Llibre d'Actes del Ple Municipal 1924-1928, codi 101.01.02.01.01, Arxiu Municipal de la Nou de Berguedà. 200, 1927, Actes del Ple Municipal 1915-1932, codi 101.01.03.00, sèrie 1028, Arxiu Municipal de Vallcebre.

16. Ajuntament de Sant Julià de Cerdanyola, 1998.

17. *La Vanguardia*, 1890.



Figura 1. Enterrament de José Enrique de Olano, comte de Fígols, a la ciutat de Barcelona el dia 5 de desembre de 1934. Font: Arxiu Fotogràfic de Barcelona

Quant al suport polític i ideològic, el trobem en l'aliança liberal i industrialitzadora del paradigma modernitzador i en la defensa dels interessos privats a través del monopoli de la violència. Aquest últim aspecte s'evidencia en la localització de la guarnició i la caserna de la Guàrdia Civil, finançada i promoguda per iniciativa del capital industrial lignítifer¹⁸, com també en l'organització del sòmetent per part de José Enrique de Olano per fer front a les vagues i a la mobilització obrera^{19, 20}.

3. Un nou paisatge del poder

El desenvolupament de la modernitat capitalista industrial generà unes profundes transformacions al paisatge i al Berguedà dins la jerarquia territorial com a perifèria energètica catalana. Les explotacions extractives mineres i energètiques, les fàbriques, la concentració de població, la reestructuració del treball agrícola i ramader i les infraestructures de comunicació suposaren una allau que alterà l'entorn sense precedents i que va causar cicatrius irre-

18. «Constitució de la Societat Anònima de Carbones de Berga. 17 febrer 1911», armari 1 (dreta): 1, Arxiu del Museu de les Mines de Cercs.

19. 19 d'abril de 1919. Actes de la Comissió Permanent (1918-1928), 1, 115, codi 101.01.03.00, sèrie 1032, Arxiu Municipal de Fígols.

20. Vegeu Gallego-Vila (2023) per a un desenvolupament més ampli d'aquest argument.

versibles a grans extensions del territori (Anand et al., 2018)

Entre aquests elements, analitzats més específicament en altres publicacions (Gallego-Vila, 2024), el territori condensà la plasmació del nou poder social i econòmic en el paisatge. L'establiment del domini econòmic industrial no fou només un procés productiu o financer, sinó que també implantà unes noves relacions de poder, codificades en la ideologia i en la mentalitat modernes subjacents a la nova configuració de l'espai. A més de reestructurar-se les xarxes de comunicació i de desenvolupar-se les tecnologies i les estructures productives al llarg dels municipis de l'Alt Berguedà, també s'hi ordenà el paisatge en base als pols de poder efectiu i simbòlic com a dispositius socials en la configuració d'aquest procés històric. Cal destacar en aquest sentit la construcció d'un paisatge coercitiu i d'un procés històric impregnat de violència, ingredient que han destacat algunes autores (Federici, 2017), però que ha estat majoritàriament obviat en una història de la industrialització que ha prioritzat la pressió i el motor econòmic (Anderson, 1974).

Els nous nuclis industrials que s'anaren desenvolupant com a colònies vinculades a la mineria (Sant Corneli, Sant Josep, la Consolació, la Colònia del Carme i posteriorment Sant Salvador de la Vedella) es trobaven distanciat dels pobles de l'entorn, alhora que estaven separats entre si. Els objectius de la localització dels nuclis de les colònies eren diversos i tenien a veure amb la construcció d'un món tancat i autoreferencial: l'apropament a la localització del carbó; l'isolament de les comunitats locals preexistents; la dependència de les xarxes de comunicació i transport, i l'aïllament entre nuclis miners per dificultar-hi o evitar-hi l'organitza-

ció i la solidaritat obrera en forma d'un urbanisme disciplinat. Així, es tractava de generar un espai que facilités alhora la més gran i més eficient doble explotació: extracció mineral i extracció de treball humà (Bulmer, 1975: 63). La col·locació per part de la companyia d'espais de relació, socialització i adquisició de béns de primera necessitat a cada colònia fomentava la conformació d'unes relacions socials sota la mirada i el control de l'empresa. Alhora, l'estratificació en el paisatge i en els diversos habitatges de les categories laborals i dels tipus de mà d'obra serviren per assentar, legitimar i solidificar les relacions de producció. Però els dos elements que més destaquen en la configuració del poder en el paisatge són la Torre Ollano i la caserna de la Guàrdia Civil, localitzades al peu de la carretera de Fígols i que gaudien de la visió i del control de l'estació de tren i de les vies de comunicació principals.

La Torre Ollano és una mansió que funcionava com a habitatge de la família dels propietaris miners. Està localitzada a la vall del Llobregat, en un nivell superior a l'estació de Fígols-Les Mines, i compta amb una visibilitat privilegiada a la vall, la qual cosa significa que és vista en una posició preponderant des de les vores del riu Llobregat i que alhora compta amb unes àmplies conques visuals que permeten tenir des de la casa un control sobre l'activitat i les infraestructures industrials. Fou especialment important que fos vista a un nivell superior des del recorregut del ferrocarril i la carretera, al fons de la vall (figura 2).

L'altre element destacat és la ubicació a la vessant de Cercs (coneguda com Fígols-Les Mines) d'una caserna de la Guàrdia Civil. És destacable en aquest cas la història de l'edifici i de la seva localitza-

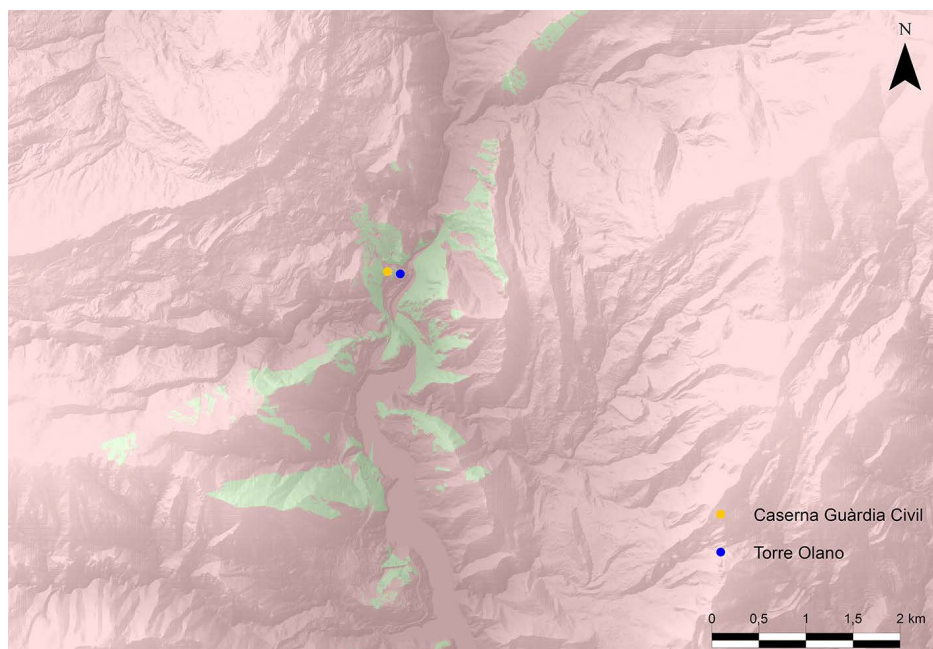


Figura 2. Conca visual de la Torre Olano i de la caserna de la Guàrdia Civil sobre la vall del Llobregat. En verd, la visibilitat conjunta des dels dos edificis sobre la vall del Llobregat (l'àrea visible). Font: elaboració pròpia amb tecnologia SIG

ció. Com fou habitual als centres industrials o a les ciutats (Pinzón-Ayala i Méndez, 2018), es promogué la construcció d'una caserna per allotjar la Guàrdia Civil a Fígols, a fi de preservar-ne la propietat i l'empresa industrial. Els objectius d'aquest cos, establerts pel Decret de 28 de març de 1844, foren «proveer al buen orden, a la seguridad pública y a la protección de las personas y de las propiedades, fuera y dentro de las poblaciones»²¹. En el context de la industrialització, existí una promoció privada d'aquest cos armat com a forma de conjugar els interessos entre l'explotació industrial capitalista i l'Estat en la consolidació del monopoli de la vio-

lència a la zona. Aquesta dinàmica fou especialment ràpida i estesa a Catalunya, on la burgesia promocionà la implantació de la Guàrdia Civil en una extensió i una intensitat més grans que a la resta del territori de l'Estat (Pinzón-Ayala i Méndez, 2018: 85). Aquesta promoció implicava, per part de les empreses industrials, la sol·licitud a l'Estat, el finançament i la construcció de les casernes per posteriorment cedir-les gratuïtament a l'Estat, el qual es comprometia a aportar-hi més contingents davant d'esdeveniments i protestes puntuals i a finançar l'armament i la munició, en una col·laboració mútua per disciplinar la població proletaritzada a través

21. *Gaceta de Madrid*, 31 de març de 1844.

de la violència²². Amb aquest objectiu, l'empresa minera dissenyà i construí una caserna de nova planta propera a la residència de la família Olano, per tal de garantir l'efectiva acció del cos, el seu distanciament respecte al poblament de les colònies i la proximitat física i simbòlica dels patrons a partir de la seva protecció i l'associació visual amb l'edifici policial (figura 2). La caserna s'ubicà en un lloc estratègic a la vora de la carretera de Fígols, on exercia un control visual de les comunicacions i de la colònia de la Consolació (figura 3). L'edifici, que recordava un estil castellesc i que fou construït l'any 1905, s'amplià l'any 1957 per allotjar-hi una dotació més elevada d'efectius (Balcels i Serra, 2019: 250) i romangué present en el paisatge fins l'any 1996, quan la remodelació de la carretera en facilità la demolició.

4. La seu del poder: arquitectura i espai domèstic

L'arquitectura, el paisatge en què s'insereixen, l'emplaçament i l'ordenació dels conjunts domèstics, així com la seva temporalitat, els tipus d'estructures que mostraven, les seves formes constructives i els espais interiors, plasmen materialment la construcció social i cultural del capitalisme des de la casa, a través de la seva anàlisi formal i la comprensió del seu «estar en el món». Les diverses cases de l'Alt Berguedà, com a referents identitaris i unitats culturals, econòmiques, polítiques i socials, articula-

ren la realitat dels grups socials que les habitaren (pagesos, miners, migrants, dones, infants, tècnics, enginyers, amos i propietaris) durant la seva interacció amb diverses elaboracions de les nocions de modernitat, capitalisme, treball, jerarquia social, gènere i ruralitat. A partir d'aquests habitatges es generaren o es modificaren estructures familiars, s'establiren llaços de cohesió social, alhora que s'instituíren diferències jeràrquiques i s'imposaren models de coerció i disciplinament social en la cristallització d'un nou sistema social capitalista, que fou alhora contestat amb experiències d'autonomia i estratègies de resiliència i de resistència²³. Dins el conjunt de grups socials presents en aquest context, ens centrem aquí en el poder industrial, és a dir, en els espais, les arquitectures i els habitatges d'una classe burgesa propietària, emparada per cossos públics armats i una classe d'enginyers, tècnics i empleats superiors.

Els habitatges de la propietat empresarial, dels amos de l'explotació o de la direcció de les mines són de fet edificis clau de la industrialització que representen el lloc del poder per excel·lència (Garner, 1971; Porteous, 1970; Dorel-Ferré, 2003; Serra, 2009; Soler et al., 2009). Des d'aquests espais s'instaura materialment el règim simbòlic i ideològic del seu domini social, cultural i polític. Dibuijem aquí algunes reflexions entorn dels dos edificis principals que ocuparen aquesta posició a l'Alt Berguedà: la Torre Olano i la residència de la família Moreta a la Colònia de la Vall.

22. «La creación de la casa cuartel se llevaba a cabo bajo solicitud de la propia empresa, que veía en esta opción una solución muy económica para consolidar la seguridad de sus propiedades. En el caso de que el número de efectivos fuera insuficiente para calmar las protestas, se tenía la garantía del auxilio de otros puestos cercanos e incluso del propio Ejército, circunstancia que sería más compleja si la seguridad hubiera sido únicamente de carácter privado» (Pinzón-Ayala i Méndez, 2018: 85).

23. Vegeu Gallego-Vila (2024) sobre els espais i les arquitectures d'altres grups socials.



Figura 3. Fotografia de l'any 1919 de la Torre Olano, en primer pla, i de la caserna de la Guardia Civil, al fons. A un nivell inferior s'hi pot apreciar la carretera. Font: Institut Amatller d'Art Hispànic

4.1. Els comtes de Figols i la Torre Olano

El monopoli miner i industrial de la família Olano a l'Alt Berguedà es manifestà materialment en la seva residència a la vall del Llobregat. L'anomenada Torre Olano fou ordenada construir pel propi José Enríque de Olano en el moment de consoli-

dació de l'empresa minera i fou bastida entre 1893 i 1903, molt probablement seguint el disseny d'Enric Sagnier i Villavecchia (Serra, 2020: 278). L'edifici, que funcionà com a residència de la direcció de les mines i de l'enginyer²⁴, es construí amb l'objectiu de controlar l'explotació i d'instaurar un règim de poder basat en la

24. «Constitució de la Societat Anònima de Carbones de Berga. 17 febrer 1911», armari 1 (dreta): 1, Arxiu del Museu de les Mines de Cercs.

figura d'Olano mateix i de la família a partir de la seva influència econòmica (la seva posició patronal), però també i especialment, en la generació del nou marc simbòlic i material.

La casa, d'arquitectura noucentista, simula un castell de grans dimensions (414 m²), combinat amb un complex de jardins de 10.000 m² que integrà edificis relacionats amb la gestió de l'empresa i una capella. Es tracta sens dubte de l'immoble més ostentós construït a la part nord de la comarca, només comparable a la torre del Clot del Moro, construïda per l'empresa Asland (Pujals, 1989). L'edifici, integrat entre les propietats de José Enrique de Olano que figuraren a la constitució de Carbones de Berga, SA l'any 1911, fou valorat en 200.000 pessetes²⁴. Els amplis jardins plasmen una idea d'entorn completament moderna, que implicà la integració de la natura i d'un paisatge ordenat i racional amb diverses parcel·les

i camins al voltant de la torre (Grané i Casas, 2014). La idea del jardí contrasta amb els usos tradicionals del paisatge i implanta un escenari del poder al voltant de l'immoble a través de diverses estratègies estètiques, formals i espacials, destinades a diferenciar aquest indret de la resta del seu entorn (figura 4).

Els materials constructius emprats a l'edifici de la Torre es basen en la pedra calcària per als paraments, unida amb morter i alternada amb elements de procedència industrial, com ara el maó pla a les motlures de portes, finestres i als merlets. L'edifici presenta exteriorment diversos detalls decoratius a les llindes de finestres i portes, així com balcons amb barana de ferro forjat. A més, a la façana principal, orientada a ponent, s'hi ubica l'entrada principal, sobre la qual trobem un balcó en planta semicircular al primer i al segon pis, amb barana de ferro forjat i sostingut sobre uns pilars salomònics re-



Figura 4. La Torre Olano vista des de la Colònia de Sant Josep, amb el control sobre la vall.
Font: elaboració pròpia

vestits amb ciment, que es coronen amb un pinacle. Els merlets decoratius, que rodegen la part superior dels murs, estan construïts amb maó i presenten múltiples espitlleres.

Pel que fa a l'estructura, la Torre Olano mostra una planta quadrangular amb tres nivells (planta i dos pisos) coberts amb un terrat. La planta baixa allotjava les oficines i les sales de reunions, els despatxos i la sala de dibuix. Al primer pis s'hi ubicaven els serveis, com ara la cuina i el safareig, el menjador i algunes habitacions aparentment del servei, ordenades al voltant d'un gran vestibul central que funcionaria com a sala noble, amb una destacada llar de foc a la qual s'accedia a través d'una escala senyorial. Aquest pis, més reduït que l'anterior, presenta també

una torre. Al centre del segon pis hi ha la claraboia, al voltant de la qual s'hi poden veure les habitacions privades. Per últim, el terrat funciona com un espai més que s'estén al voltant d'una torratxa central amb finestrals. Els interiors estan decorats amb un fals encoixinat a les parets i algunes pintures murals i paviment de rajola hidràulica (figura 5).

La Torre Olano, com a símbol i materialització de la ideologia industrial capitalista en aquest entorn, fou escenari de diverses interaccions socials molt rellevants. Per una banda, com a casa noble que es projectà, l'edifici serví per acollir-hi diverses visites de rellevància institucional i política. La més destacada fou la del monarca Alfons XIII l'any 1908, després de la qual aquest nomenà José Enri-

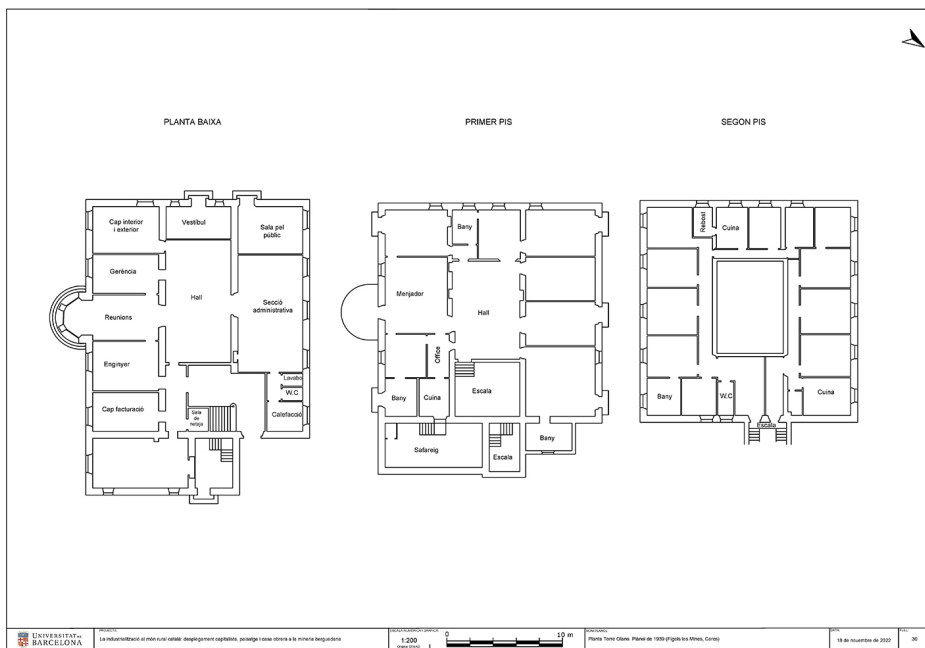


Figura 5. Planimetria de la Torre Olano (Fígols-Les Mines, Cers). Font: elaboració pròpia a partir de documents planimètrics de l'Arxiu del Museu de les Mines de Cers

que de Olano comte de Fígols. La torre funcionà d'escenari perfecte per allotjar-hi l'aparició d'un comte, atès el seu caràcter volgutament aristocràtic. El poder d'aquest escenari fou molt clar també des del punt de vista de la contestació, ja que el juliol de 1936 fou un dels primers objectius del comitè de Cercs (Serra, 2020: 154). Posteriorment, davant la decadència de l'empresa i la venda d'aquesta a FECSA, l'any 1968 Olano llogà la torre com a oficines i després quedà a mans d'un particular (Balcells i Serra, 2019: 432).

A més d'aquesta torre, la família Olano comptà amb altres residències que serviren per consolidar la seva posició social més enllà del territori principal del seu domini, el Berguedà. Entre els anys 1914 i 1918 es feren construir un palau, dissenyat per Enric Sagnier i Villavecchia, a la Via Augusta de Barcelona, entre Vilamajor i Raset, que desaparegué l'any 1972. El palau Los Pinos serví per posicionar la família dels ja comtes de Fígols a la capital entre les mansions de la burgesia catalana establerta a Sant Gervasi. L'edifici, també d'un estil noucentista i que emulava un castell, incorpora una torre circular amb l'escut de la família i detalls platerescs a la façana. L'edifici, de tres pisos, comptava a l'interior amb una gran escalinata, diversos salons, una capella i una gran sala d'actes amb capacitat per a 125 persones. L'entorn del palau, igual com la torre de Cercs, presentava una pensada disposició de l'entorn a base de jardins, camins, algunes construccions complementàries i una pineda que li donà nom. L'edifici, però, només funcionà com a habitatge de la família fins als anys 30, quan es convertí en una residència i una escola de monjes, com a hospital de sang durant la Guerra Civil i com a seu de l'Escola Virtèlia durant el franquisme. Prèviament a

aquest immoble, la família comptà amb un altre al número 60 del Passeig de Gràcia, construït per José Antonio de Olano i Iriondo i dissenyat per Francesc Font Pons entre 1880 i 1885. D'estil eclèctic, aquest edifici de cinc pisos està decorat amb elements de tradició clàssica i presenta al centre una fornícula amb una escultura de Juan Sebastián Elcano (figura 6).

Aquestes construccions representen la transformació i el recorregut social de la família Olano. Així, les seves residències articulen la posicionalitat social de què gaudeix en cada etapa, però també basteixen relacions socials i llaços entre les elits a través dels salons i dels interiors d'aquestes. Com mostra el seu recorregut, la família bastí la seva posició a l'elit a través del comerç a ultramar i del profit del domini colonial sobre terres i poblacions llatinoamericanes. En la construcció de la casa del Passeig de Gràcia, José Antonio de Olano reserva un homenatge a la gènesi del colonialisme a través de la figura d'Elcano, al qual vincula la seva família pels seus importants negocis naviliers. Posteriorment, el seu fill José Enrique de Olano buscà, a partir de la seva torre a Cercs, l'establiment d'un poder de tipus noble sobre el territori altberguedà. D'origens burgesos amb lligams internacionals, tractava, a principis del segle xx, de relacionar-se amb aquesta zona des de l'explotació capitalista, però articulada amb la imatge d'un domini aristocràtic. Així, començà erigint la seva primera residència a la seva zona d'influència al Berguedà, amb l'expressió d'un castell, visual i estèticament dominant i preeminent sobre la vall. Aquesta voluntat es consolidà formalment amb el seu nomenament com a comte de Fígols l'any 1908. Al palau de Los Pinos (figura 7), a Barcelona, l'arquitectura ja mostra una genealogia noble



Figura 6. Casa Olano, situada al número 60 del passeig de Gràcia. Font: elaboració pròpia

consolidada i opta per un estil que la diferencia de les formes burgeses, amb les quals sí que havia sintonitzat el seu pare. A través de la materialitat exterior i les seves dinàmiques d'ostentació, veiem el procés d'aquest burgès amb lligams colonials que establí un domini territorial de tipus caciquil i que entrelligà la seva trajectòria capitalista amb el poder polític i el seu propi naixement aristocràtic. Aquest procés es donà alhora en un entorn material, a través dels interiors, les sales nobles i els salons de les seves residències on es construïren les relacions socials a través de l'organització de festes, trobades i estades de personalitats rellevants del poder econòmic, polític i de l'Estat.

4.2. La Torre Moreta

La Torre Moreta o Torre de la Vall fou la residència construïda per l'empresa Minas de Peguera, SA en el conjunt de la Colònia de la Vall de Peguera (Fígols) als inicis de la seva explotació, entre finals del segle XIX i primera dècada del XX. L'edifici serví de residència del gerent, Fortià Moreta. Posteriorment, davant la compra de l'explotació per part de la família Arumí, els passà a servir d'habitatge. La colònia, abandonada probablement als anys 30, desaparegué entre el bosc abans dels anys 80, i en van restar tan sols algunes restes molt parcials (figura 9). La ubicació de la colònia depengué



Figura 7. Vista de la façana principal del palau Los Pinos de la família del comte de Fígols, l'any 1937. Font: fotografia de Pérez de Rozas, Arxiu Fotogràfic de Barcelona

de la Mina del Moreta o Mina Antònia, una de les explotacions més importants del municipi. L'adequació del seu entorn i la construcció en diversos nivells manifesta la concepció moderna del seu disseny. La colònia, que presentava diversos pisos per als treballadors, tenia la torre al centre del complex precedida per una gran escalinata i flanquejada per edificis de pisos (Soler i Oriola, 1997) (figura 8). Així, a diferència del cas anterior, la torre es presenta contigua als habitatges dels treballadors, malgrat que se'n diferencia constructives distintes i uns grans finestrals a la façana principal.

4.3. La caserna de la Guàrdia Civil

La caserna de la Guàrdia Civil és un edifici clau per comprendre la industrialització del carbó en aquesta zona prepirinenca, ja que suposa l'habitatge d'una part de la població subsidiària del procés industrialitzador: els seus cossos repressors. Aquest immoble, construït l'any 1905 a l'oest de la vall del Llobregat i molt proper als nuclis de colònies de la Consolació i Sant Josep (Cercs), tenia per objectiu allotjar una dotació de guàrdies civils per tal de controlar la nova població proletària i desenvolupar-hi tasques de seguiment, desarticulació i repressió de l'organització social —o, dit d'una altra manera,



Figura 8. Fotografia de la Colònia de la Vall. La Torre Moreta apareix a la secció esquerra de la imatge precedida per la gran escalinata. Font: fotografia cedida per Jaume Corominas

garantir la seguretat dels béns i les propietats de l'empresa (Pinzón-Ayala i Méndez, 2018: 98). Fou, de fet, una obra promoguda pel mateix José Enrique de Olano, que passà posteriorment a mans de la societat Carbones de Berga, SA l'any 1911, amb la qual cosa contribuí a establir la nova forma de relació social a la zona, la relació entre patronal i classe obrera. Així, l'edificació d'uns centres poblacionals de nova planta, les colònies de Sant Josep, Sant Corneli i la Consolació, funcionà com a justificació per a la construcció de la caserna.

A la caserna hi vivia la dotació de guàrdies civils amb les seves famílies i un grup d'efectius solters. Aquests eren, de fet, treballadors migrats destinats a la caserna des de procedències llunyanes i desarrelades respecte a la seva localitat de destinació (Castelló, Jaén, Lleó, Pontevedra, Màlaga, Toledo, Burgos, Valladolid o Segovia)²⁵. L'edifici presentava una planta rectangular amb dos pisos i unes façanes amb merlets al pis superior, una torratxa central i quatre torretes a les cantonades. Estava construït en maçoneria coberta amb bigues de fusta i teules, amb una morfologia que recorda

25. Procedència dels guàrdies civils presents a la caserna a partir de 1938 i 1939, segons figuren al padró de Cercs de l'any 1940. Arxiu Municipal de Cercs.



Figura 9. Estat actual de l'escalinata d'accés a la Torre Moreta (identificable a la cantonada esquerra de la fotografia anterior donant accés a l'edifici principal). Font: elaboració pròpia

un estil de castell. Ja l'any 1911 estava composta per «dos pisos y desván; en los bajos hay una sala de armas, una pieza para portero, dos habitaciones de tres piezas cada una para guardias casados, una pieza para guardias solteros y tres retretes; y en el piso hay dos habitaciones para guardias casados, una para el Comandante del puesto, un cuarto despacho y tres retretes». Així, la caserna presentava cinc apartaments (dos a la planta baixa i tres més al primer pis) per a les famílies dels guàrdies civils, formats tots per un mateix model gairebé exacte de dos o tres dormitoris, una cuina menjador i un rebost. A més, comptava

amb dos dormitoris més per als guàrdies solters i estances com ara la sala d'armes, el telèfon i els despatxos. En total, constitueixen «seis viviendas de cuatro piezas»²⁶. L'any 1957 es documenta l'existència de tres banys a la planta baixa de la torratxa central²⁷, quan es replanificà l'edifici per tal d'ampliar la caserna a través de l' aixecament d'un pis més per allotjar-hi una dotació més elevada d'efectius (Balcells i Serra, 2019: 250) (figura 10).

El manteniment de la guarnició vivint de forma conjunta a la caserna tingué, doncs, com a objectiu el mateix control d'aquesta, ahora que la disponibilitat

26. «Constitució de la Societat Anònima de Carbones de Berga. 17 febrer 1911», armari 1 (dreta): 1, Arxiu del Museu de les Mines de Cercs.

27. «Cuartel de la Guardia Civil», Asuntos pendientes. Contratos, 6. Projectes, Arxiu del Museu de les Mines de Cercs.

per donar una resposta armada i, especialment, la construcció d'una consciència comuna. En el cas de la caserna de Cercs, és destacable la manca d'elements identitaris endògens, sense estances comunitàries o de relació entre els guàrdies més enllà dels espais familiars, com sí que passa en altres casernes. L'edifici materialitza la idea de la *casa cuartel*, basada en la construcció d'una comunitat i d'una identitat comuna a través de la convivència entre militars i famílies (Pinzón-Ayala, 2016). Observem, doncs, la creació d'un programa laboral residencial a través de l'arquitectura, que genera un cosmos limitat i aïllat a través de la vinculació de l'espai de vida, familiar o amb els companys de cos, amb els espais relacionats amb l'estratègia de seguretat i defensa

pròpia i de la patronal, com ara el telèfon, els despatxos o la sala d'armes.

4.4. Xalets i habitatges per a enginyers i empleats

Els enginyers i empleats tècnics o administratius comptaren amb un tracte especial entre la plantilla de les empreses mineres, com és habitual dins el plantejament de la jerarquia social de les colònies (Dorel-Ferré, 2003). La composició d'aquest grup social incloïa migrats, generalment originaris del nord d'Europa, com ara Àustria o Alemanya, mentre que els empleats provenien principalment d'altres zones mineres de l'Estat. Aquests habitatges, promoguts per l'empresa, resultaven rellevants per a la nova estratifi-

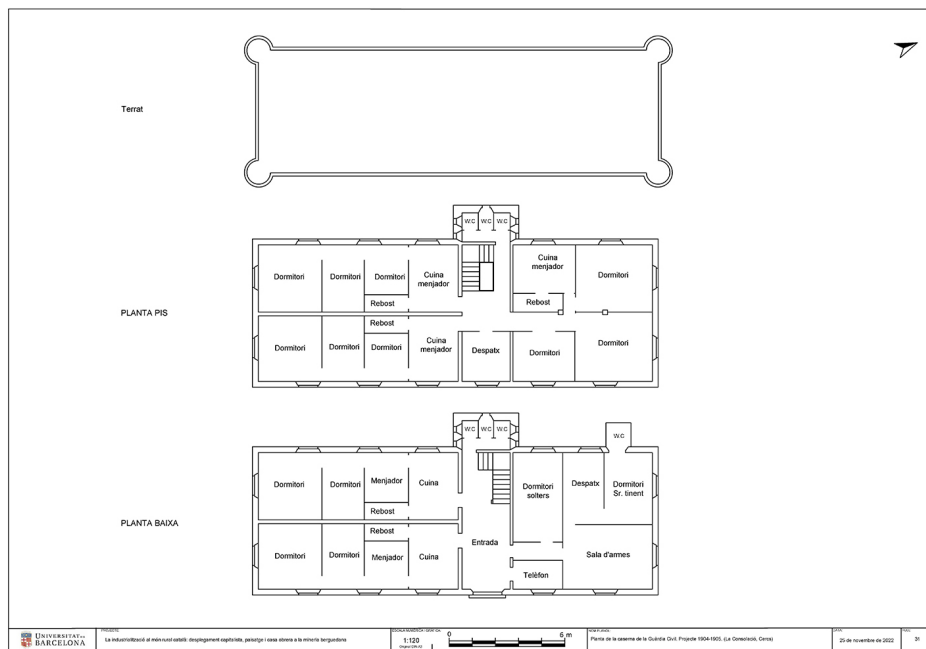


Figura 10. Planimetria de la caserna de la Guàrdia Civil original. Font: elaboració pròpia a partir de documentació planimètrica de l'Arxiu del Museu de les Mines de Cercs

cació social a través de l'organització territorial, paisatgística i residencial.

L'ordenació dels xalets en el paisatge mostra un aïllament respecte als nuclis d'habitatges obrers, alhora que una certa proximitat als centres d'explotació. Es tracta d'edificis generalment exempts i isolats, dispersos, la qual cosa implica una mobilitat diferenciada dels obrers a través de camins propis. La relació d'aquests habitatges amb el paisatge es diferencia de les torres dels amos en l'ostentació i la preeminència. En el cas de les torres, la visibilització d'aquestes a través de la seva arquitectura i de la seva ubicació és una de les prioritats de la seva construcció, mentre que en la categoria de xalets i habitatges d'empleats no s'hi mostra cap necessitat de destacar sobre el paisatge, mentre que sí que presenta una ostentació material i arquitectònica que busca construir-los com a contextos distingits. Es diferencia també dels habitatges obrers en la seva ubicació en espais propers però alhora separats dels centres d'explotació, allunyats de les vies de comunicació principals i del pas corrent, com també en la seva relació amb l'entorn, que domestica i adapta a les necessitats de la planificació incloent-hi sovint nous camins i jardins.

Aquests edificis representen a l'Alt Berguedà una de les plasmacions més grans del paradigma de la modernitat pel que fa a la seva relació amb la natura, a través del seu control i racionalització, dels seus materials industrials i de la seva arquitectura planificada. Es tracta, de fet, d'un dels models principals d'habitatge unifamiliar construït en zones rurals, estretament vinculats amb processos de modernització i industrialització, tal com es mostra en d'altres contextos (Jiménez Mata, 1999; González-Álvarez i Alonso-

González, 2014; Chiarello, 2015; Roselló, 2018; Hernández, 2020).

Arquitectònicament, aquests habitatges estaven inspirats en el model del xalet de muntanya o xalet suís, present a l'arquitectura de muntanya de la zona alpina. Possiblement alguns d'aquests xalets foren dissenyats per Enric Sagnier i Villavecchia, que podria haver-se inspirat durant els seus viatges per Europa (Serra, 2020: 277). Es tracta de l'únic tipus d'habitatge unifamiliar promogut per l'empresa, amb un disseny arquitectònic basat en una planta rectangular que mostra uns espais delimitats a l'interior amb funcionalitat preestablerta. Aquests edificis presenten sovint un o dos pisos amb múltiples i grans obertures i alguns balcons, i la seva forma constructiva s'abasteix de pedra local, però integrant formes i materials de tipus industrial. Generalment es tracta de murs de pedra regular lligada amb ciment i un ús del maó restringit al nivell estructural, i presenten molt habitualment revestiments decoratius i diversos detalls a l'exterior. Les teulades són a dues o quatre aigües, amb unes arestes molt pronunciades.

Un dels exemples de xalet és la Casa Wagner (Figols). Aquest edifici, construït a principis del segle xx i que funcionava com a residència de l'alemany Luis Wagner Rörich, allotjava també la cantina, el cafè, la fonda i el forn de pa, a més de la fusteria, la farmaciola i unes oficines. Aquest enginyer de mines habità en un espai rellevant per controlar l'explotació de l'empresa Arumí a Peguera, però també els miners i la seva socialització a través del control de l'únic espai per a tal fi, la cantina. Es tracta d'una casa moderna de principis del segle xx edificada amb materials locals, complementada amb aparells constructius moderns com ara ciment i

maons per a l'estructura, i que inclou complements amb ferro forjat i finestres grans. En el pla constructiu, la casa presenta parets de pedra lligada amb ciment arrebossades amb una argamassa rugosa i de color cru, amb cantonades amb pedra regular carejades. A més, tenia accés a l'electricitat i altres serveis. A la façana principal s'hi troba la porta d'entrada, precedida per un vestíbul amb un gran finestral decorat amb rajoles verdes vidriades per la part anterior i una finestra per un costat. A l'interior, les parets exteriors i els envans de totxana que divideixen les estances estan pintats de blanc i, en alguns casos, amb una franja de pintura de color llis a la part inferior. Els materials, tot i ser fonamentalment locals, es decanten cap a l'ús de la totxana, el ciment i el ferro, i la decoració es fa palesa en la pintura de les parets interiors, les rajoles envidriades i les finestres, la qual mostra un interès en l'ostentació i la distinció visual. En referència a la distribució interna, es tracta d'una arquitectura moderna que fa ús d'una estructura sostinguda en el mur mestre exterior i els pilars interns, amb una distribució regular que mostra la racionalització i una cerca de l'economia dels espais. A l'exterior, la seva articulació espacial suggereix la urbanització de l'entorn com el seu propi escenari mitjançant diferents trams d'escales, camins i passarel·les, per tal d'adaptar-se al seu disseny ideal i com a forma d'humanitzar l'entorn. A més, la presència de parcel·les de jardí o jardineres en un espai natural denota la domesticació i el control de la natura basat en concepcions estètiques modernes.

Les empreses Carbones de Berga, SA i FECSA feren construir diversos edificis

a l'entorn de la Consolació (Cercs) seguint el model d'habitatge unifamiliar isolat en forma de xalets. Els primers foren el Xalet de la Molina i el Xalet de FECSA, erigits durant el primer terç del segle xx. El primer s'ubicava al nivell de la Consolació, en direcció sud. El Xalet de FECSA fou bastit a l'altra vora del riu, a l'alçada de la central tèrmica. Abans de l'any 1945 la mateixa empresa edificà un nou xalet a la riba oest, per sobre de la fàbrica del Carme. Entorn d'aquest moment, Carbones de Berga, SA construï dos xalets més per als enginyers a la riba dreta del Llobregat. Per últim, entre els anys 1960 i 1962 Cementos de Fígols, SA en bastí un altre que era proper al xalet nou de FECSA. Avui en dia tots han estat derruïts des que desaparegueren al voltant dels anys 80, per la qual cosa la informació que se n'ha pogut extreure és parcial. Pel que fa a les ubicacions, cal destacar que aquests edificis es trobaven a la vall del Llobregat, separats de l'habitatge obrer, i en molts casos fins i tot a la riba contrària, fent ús del riu com a divisor de la classe social present a la colònia. En el camp material i arquitectònic, les fotografies històriques i els plànols ens permeten apropar-nos a la seva configuració²⁸.

El Xalet de la Molina, on visqueren caps i enginyers als anys 30 i el metge de l'empresa i la seva família als anys 40, era un dels edificis que més clarament seguí el model suís. Construït amb blocs de formigó i maçoneria i teulada de lloses de pissarra falsa (Corominas, 2019), presentava finestres regulars, una galeria i fins a tres xemeneies. L'estructura estava formada per una estructura quadrangular amb planta baixa i pis, d'unes dimensions

28. «Inventari de la Sociedad Anónima de Carbones de Berga», 1933, armari 1 (dreta): 1, Arxiu del Museu de les Mines de Cercs.

de 13,70 x 9,50 x 10 m i una coberta a dues aigües amb un pendent molt pronunciat. L'estructura interior estava formada per 12 peces, incloent-hi habitacions, sales i auxiliars. A l'exterior, el xalet estigué envoltat de jardí.

El xalet FECSA fou construït abans de 1930 i presentava en un mateix edifici dos habitatges per a empleats tècnics electricistes i les seves famílies i els servents. Es tractava d'un immoble d'una sola planta, rectangular, i amb coberta holandesa feta de lloses. L'aparell constructiu incloïa carreus encoixinats prefabricats de formigó als fonaments i a les cantoneres, a més de paraments de maó revestits i

pintats de blanc. Les dues portes situades a la façana principal estaven precedides per una escala frontal i mostraven una porta abalconada. Aquest edifici presentava una forma constructiva similar a la d'altres edificacions, però en canvi se'n diferenciava pels materials, molt majoritàriament prefabricats i de tipus industrial. Provablement això era degut a la temporalitat d'aquest edifici associat a la central tèrmica.

Finalment, cal mencionar els dos xalets construïts durant la postguerra per Carbones de Berga, SA, molt propers a aquest últim. Avui desapareguts sota l'embassament, no ens en consta més in-



Figura 11. A dalt a l'esquerra, fotografia amb vista lateral del Xalet de La Molina. Al darrere, la llimplia, i al fons, la Torre Olano (font: fotografies de Jaume Boixader, Àlbum I (1) 71, Arxiu del Museu de les Mines de Cercs). A dalt a la dreta, fotografia de l'any 1930 del xalet de FECSA (font: ID 21563, Arxiu Fondo Histórico ENDESA). A baix a l'esquerra, vista lateral de la Casita de Papel (font: cedida per Josep Oriola). A baix a la dreta, vista de l'estat actual de la Casita de Papel, amb els pilars que en sostenien l'estructura. Font: elaboració pròpia

formació que algun plànol topogràfic i algunes fotografies distants que ens permeten apuntar a dos edificis quadrangulars exactament iguals que foren rodejats d'una àrea enjardinada, una pista de tennis i algunes construccions auxiliars a la vora del Llobregat. Es tracta d'uns immobles de planta i pis amb coberta de teula àrab a dues aigües, amb paraments d'obra i revestiment.

Per últim, al complex miner de Coll de Pradell (Vallcebre) l'empresa Carbones Mari, SA hi ubicà un xalet fet de fusta, anomenat popularment la Casita de Papel i que funcionà com a espai d'oficines, cuina menjador dels propietaris i habitatge dels empleats amb més responsabilitat dins de la companyia. De planta rectangular, l'estructura presentava una sola planta, amb coberta a dues aigües amb un ràfec sobresortint de tipus xalet. Els materials constructius estaven centrats especialment en la fusta, que provenia de la fusteria Solsona de Gironella (Soler i Oriola, 1997). D'aquesta tan sols se'n conserven les pilastres d'obra on s'havien encaixat els pilars de fusta, material divers en superfície i una fossa sèptica. En el conjunt de Coll de Pradell (Vallcebre) era l'únic habitatge (junt amb el barracó) que disposava d'electricitat.

5. Conclusions

La configuració del paisatge i de l'habitatge exercí un important impacte en la forma com es desenvolupà la vida, la identitat, les relacions socials i la jerarquia en el moment d'implantació del sistema capitalista industrial al Berguedà. En aquest territori, fou entre finals del segle XIX i la dècada de 1970 quan s'ordenà plenament una societat moderna basada en les rela-

cions socials de producció i reproducció capitalistes, a través de la introducció del treball assalariat miner i la progressiva pèrdua de rellevància del model social i econòmic pagès. Nasqué així, sota l'ombra del carbó, la classe obrera berguedana, alhora que cresqué i s'expandí la burgesia, representada sobretot per la família Olano, que apuntà el seu domini a través de l'articulació d'un paisatge de poder, ostentació i coerció. Aquestes noves relacions i cosmovisions cristal·litzaren a la vida quotidiana a través de la materialitat, és a dir, de les seves pròpies residències, de l'establiment d'un urbanisme jeràrquic, un ordenament de la natura i de l'espai i una estratificació dels grups socials i del seu rol en el complex de la colònia minera i l'explotació extractiva. Tal com es presenta aquí, no només són un reflex, sinó també un agent actiu en la construcció d'aquest *canvi de món* que desbancà els fonaments de la vida premoderna i precapitalista, la qual cosa es conjuga amb la consolidació del nou poder industrial, que hem analitzat amb més profunditat en altres llocs (Gallego-Vila, 2024) i que inclou com a pilars essencials l'explotació dels minerals i de la força de treball, l'apropiació de recursos i terrenys, el monopoli del mercat, el control moral i ideològic de la socialització i la vida quotidiana dels seus treballadors, l'estratificació dels grups socials i l'hegemonització de la violència a través de la caserna de la Guàrdia Civil i d'altres institucions de control i repressió. Es donaren diverses posicionalitats construïdes social, material i simbòlicament en la integració en les xarxes de poder (dominació i subjugació), condicionades per la intersecció de components com ara l'origen, el gènere, la migració, la classe social o l'articulació de les estructures fami-

liars i de convivència domèstica (Gallego-Vila, en premsa). Aquestes posicionalitats foren les que articularen, al primer terç del segle xx, grups socials, identitats i rols diversos i en alguns casos antagonitzats que portaren a diverses formes de vida i cosmovisions, però també d'ac-

cionar o reaccionar davant la dominació (Scott, 1985). El paisatge, l'arquitectura i l'espacialitat dels seus domicilis han mostrat aquí el desplegament de la ideologia des de la seva dimensió material com a part activa en la construcció del poder burgès.

Referències bibliogràfiques

- ALGUÉ SALA, J. (2007). «Una visita reial: El viatge d'Alfons XIII a la conca del Llobregat». *L'Erol: Revista Cultural del Berguedà*, 95, 18-21.
- ANAND, N.; GUPTA, A.; APPEL, H. (eds.) (2018). *The Promise of Infrastructure*. Durham: Duke University Press.
- ANDERSON, P. (1974). *Passages From Antiquity to Feudalism*. Londres i Nova York: New Left Books.
- AYÁN VILA, X.; BLANCO ROTEÀ, R.; MAÑANA BORRAZÁS, P. (2003). «Archaeotecture: Seeking a new archaeological vision of Architecture». En: AYÁN VILA, X.; BLANCO ROTEÀ, R.; MAÑANA BORRAZÁS, P. (eds.). *Archaeotecture: Archaeology of Architecture*. Oxford: Archaeopress.
- BALCELLS, A.; SERRA, R. (2019). *Les colònies industrials de la conca del Llobregat: 150 anys d'història*. Diputació de Barcelona.
- BRENNER, R. (1977). «The origins of capitalist development: A critique of neo-Smithian Marxism». *New Left Review: The origins of Capitalism*, 1(104) (juliol-agost).
- BUCHLI, V.; LUCAS, G. (2001). «The absent present: Archaeologies of the contemporary past». En: *Archaeologies of the contemporary past*. Londres: Routledge.
- BULMER, M. I. A. (1975). «Sociological Models of the Mining Community». *The Sociological Review*, 23(1), 61-92.
<<https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1975.tb00518.x>>
- BUSQUETS, J.; SERRA, R. (2001). «Berguedà, un segle d'industrialització». *L'Erol: Revista Cultural del Berguedà*, 70, 10-22.
- CAMPRUBÍ I PLANS, J. (1997). «El carbó i el vapor». *L'Erol: Revista Cultural del Berguedà*, 54, 26-29.
- CHIARELLO, A. L. (2015). «El tipo chalet californiano en la arquitectura doméstica del noroeste argentino: Tucumán y Salta, 1930-1950». *Revista de Historia Americana y Argentina*, 50(2), 185-214.
- COHEN AMSELEM, A. (1987). *El Marquesado del Zenete, tierra de minas: Transición al capitalismo y dinámica demográfica (1870-1925)*. Granada: Diputación Provincial de Granada.
- COMAS ANGELET, R.; SÀNCHEZ VICENTS, J. (2018). «Els Farguells de Berga, constructors de dues fargues». *L'Erol: Revista Cultural del Berguedà*, 138, 31-38.
- COROMINAS I CAMP, J. (2019). *Fígols-les Mines. La Consolació - Sant Josep: Esplendor i decadència d'una colònia minera*. Cercs: Jaume Corominas i Camp.
- CRiado BOADO, F. (1999). «Del Terreno al Espacio: Planteamientos y Perspectivas para la Arqueología del Paisaje». *CAPA: Criterios y Convenciones en Arqueología del Paisaje*, 6.

- DOREL-FERRÉ, G. (2003). «La qüestió de les colònies industrials: Un fenomen discutit de la història industrial de la Catalunya dels segles XIX i XX». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 14, 97-112.
- DUSSEL, E. (2024). *Al otro lado de la modernidad: Ensayos sobre filosofía de la Historia*. Bellaterra edicions.
- FEDERICI, S. (2017). *Calibán y la bruja: Mujeres, cuerpo y acumulación originaria*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- FERRER I ALÒS, L. (2011). *Sociologia de la industrialització: De la seda al cotó a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- GALLEGO-VILA, L. (en premsa). «Production and reproduction in the industrialisation of Alt Berguedà: Household, work and gender». A: *Habiter son lieu de travail, travailler à la maison*. París: MOM Editions.
- (2023). *La industrialització al món rural català: Desplegament capitalista, paisatge i casa obrera a la mineria bergadana* [TDX]. Universitat de Barcelona.
- (2024). «The Unfolding of Industrial Capitalism: Landscape and Dwelling in the Berguedà Mining Area (Barcelona, Spain)». *Journal of Contemporary Archaeology*, 11(1), 21-46.
- GALLEGO-VILA, L.; DÍAZ I RAMONEDA, E. D.; ROLANDO, N.; RAMOS RUIZ, J.; SOLÉ I BARJAU, Q. (en premsa). «Intervenció arqueològica a les barraques mineres de Coll de Pradell (Vallcebre) 2021». *Actes de les VI Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*.
- GARNER, J. S. (1971). «Leclaire Illinois: A Model Company Town (1890-1934)». *Journal of the Society of Architectural Historians*, 30(3), 219-227.
<<https://doi.org/10.2307/988748>>
- GONZÁLEZ ÁLVAREZ, D.; ALONSO GONZÁLEZ, P. (2014). «De la representación cultural de la otredad a la materialización de la diferencia: Arqueología contemporánea de la domesticidad entre los Vaqueiros d'Alzada y los Maragatos (España)». *Chungara: Revista de Antropología Chilena*, 46(4), 607-623.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2019). *An Archaeology of the Contemporary Era*. Londres: Routledge.
- GRANÉ CASELLAS, J.; CASAS TRABAL, P. (2014). «Els jardins de la industrialització: Un exemple de colonització simbòlica del territori». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 39, 183-189.
- GROSFUGUEL, R. (2018). «La compleja relación entre modernidad y capitalismo: Una visión descolonial». *Pléyade (Santiago)*, 21, 29-47.
<<https://doi.org/10.4067/S0719-36962018000100029>>
- HARVEY, D. (2024). *Los límites del capital*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, B. B. (2020). «El chalet de Ricardo Sánchez: Un icono de la historia de Calatayud en el siglo XX». *Cuarta Provincia*, 3, 83-108.
- HILLIER, B.; HANSON, J. (1984). *The Social Logic of Space*. Cambridge: Cambridge University Press.
<<https://doi.org/10.1017/CBO9780511597237>>
- JIMÉNEZ MATA, J. J. (1999). «Apuntes sobre la arquitectura racionalista en Andalucía y su recuperación patrimonial». *Revista PH*, 28, 98-109.
- MACHADO ARÁOZ, H. (2015). «Ecología política de los regímenes extractivistas: De reconfiguraciones imperiales y re-ex-sistencias decoloniales en Nuestra América». *Bajo el Volcán*, 15(23), 11-51.
- MARFANY, J. (2012). *Land, proto-industry and population in Catalonia c. 1680-1829: An alternative transition to capitalism?* Ashgate: Farnham.
- MIES, M. (1986). *Patriarchy and accumulation on a world scale: Women in the international division of labour*. Londres: Zed Books.
- MIRALLES-GUASCH, C. (ed.) (1990). *El Berguedà: Una comarca d'industrialització antiga*. Barcelona: Caixa de Catalunya.
- MOORE, J. W. (2017). «The Capitalocene. Part I: On the nature and origins of our ecological crisis». *The Journal of Peasant Studies*, 44(3), 594-630.
<<https://doi.org/10.1080/03066150.2016.1235036>>

- NADAL, J. (1988). *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- NOGUERA, J. (1997). «Les primeres explotacions carboníferes al Berguedà». *L'Erol: Revista Cultural del Berguedà*, 54, 21-25.
- (2005). «José E. De Olano y Loyzaga, comte de Fígols (1858-1934), empresari i polític». *L'Erol: Revista Cultural del Berguedà*, 85, 21-26.
- (2013). *Industrialització i caciquisme al Berguedà 1868-1907* [tesi de doctorat en Història]. Universitat de Barcelona.
- OLIVERAS SAMITIER, J. (2022). «Consideracions geogràfiques a la industrialització rural». *Plecs d'Història Local*, 184, 10-13.
- PARKER PEARSON, M.; RICHARDS, C. (1994). *Architecture and order: Approaches to social space*. Londres: Routledge.
<<https://doi.org/10.4324/9780203401484>>
- PIKETTY, T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- PINZÓN-AYALA, D. (2016). «Breve historia de la casa-cuartel: Una arquitectura para trabajar y vivir en colectividad». *Revista Oficial y Profesional: Guardia Civil*, 88-91.
- PINZÓN-AYALA, D.; MÉNDEZ, M. del M. (2018). «La presencia de la Guardia Civil en los ámbitos industriales a través de sus casas cuartel: Un nuevo factor en la relación entre patronal y obreros». *Revista de Historia Industrial*, 72, 81-108.
- POLANYI, K. (2001). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Boston, MA: Beacon Press.
- PORTEOUS, J. D. (1970). «The Nature of the Company Town». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 51, 127-142.
<<https://doi.org/10.2307/621766>>
- PUJALS, E. (1989). «La fàbrica del Clot del Moro (Berguedà)». *Dovella*, 29, 39-42.
- REHBEIN, B. (2020). «Capitalism and Inequality». *Sociedade e Estado*, 35(3), 695-722.
<<https://doi.org/10.1590/s0102-6992-202035030002>>
- ROSELÓ JAUNZARÁS, T. (2018). «El palacete de Torrent: El chalet de la familia Giner-Cortina del arquitecto José M^a Manuel Cortina Pérez (1919-2009)». *Ars Longa: Cuadernos de Arte*, 18, 163-171.
<<https://doi.org/10.7203/arslonga.18.11876>>
- SANTOS, M. (2008). *A Natureza do Espaço: Técnica e Tempo, Razão e Emoção*. São Paulo: EDUSP.
- SCOTT, J. C. (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. Yale University Press.
- SERRA, R. (2009). «Empresaris i obrers a les colònies tèxtils durant el període 1898-1923». *L'Erol: Revista Cultural del Berguedà*, 102, 15-19.
- (2018). «La Carbonera Española (1863-1881) i l'explotació dels recursos carbonífers a l'Alt Berguedà». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, 10, 207-225.
- (2019). «José Enrique de Olano y Loyzaga (1858-1934): Ingeniero, empresario, político y fundador de "Carbones de Berga, SA"». *El patrimonio geológico y minero: Identidad y motor de desarrollo*, 121-145. Recuperat de <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8231417>>
- (2020). *Mines i miners: Una història industrial al Berguedà*. Barcelona: Llibres de l'Índex.
- (2021). «A l'ombra d'un petit campanar: El cas de Peguera». *L'Erol: Revista Cultural del Berguedà*, 147, 10-17.
- SOLER, E.; SANTAMARIA, N.; CANAL, M. (2009). «La Torre de l'Amo de Viladomiu Nou». *L'Erol: Revista Cultural del Berguedà*, 102, 30-31.
- SOLER I RIBA, R.; ORIOLA I CASÒLIVA, J. (1997). *Relleu fotogràfic de les mines del Berguedà*. Editat per R. Soler i Riba.
- SPRIGGS, M. (ed.) (1984). *Marxist perspectives in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

- SUDRIÀ I TRIAY, C. (1994). «Capitalistes i fabricants: El finançament de la industrialització catalana (1815-1866)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 5, 29-40.
- THOMPSON, E. P. (1968). *The Making of the English working class*. Nova York: Penguin.
- TROUILLOT, M.-R. (1995). *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston, MA: Beacon Press.
- WALLERSTEIN, I. (2003). *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*. Londres: Verso.
- WOOD, E. M. (2002). «The question of market dependence». *Journal of Agrarian Change*, 1, 50-87.

